

Het lied van Hiawatha

Van Ton Lemaire verscheen eveneens bij uitgeverij Ambo

- 1968 *De tederheid*
- 1970 *Filosofie van het landschap*
- 1976 *Over de waarde van culturen*
- 1980 *Het Vertoog over de Ongelijkheid van Jean-Jacques Rousseau*
- 1986 *De indiaan in ons bewustzijn*
- 1988 *Binnenwegen*
- 1990 *Twijfel aan Europa*
- 1995 *Godenspijs of duivelsbrood*
- 1997 *Wandelenderwijs*
- 2002 *Met open zinnen*
- 2004 *De leeuwerik*
- 2007 *Op vleugels van de ziel*
- 2008 *Claude Lévi-Strauss*
- 2010 *De val van Prometheus*
- 2013 *Verre velden*

TON LEMAIRE

Het lied van Hiawatha

Amerikaans heldendicht tussen mythe en ideologie

Ambo|Anthos uitgevers

ISBN 978 90 263 2636 3

© 2012 Ton Lemaire

Boekverzorging Marry van Baar

Omslagillustratie © Shutterstock

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

Was unsterblich im Gesang soll leben,
Muss im Leben untergehn.

– Friedrich Schiller,
'Die Götter Griechenlands',
laatste verzen

Inhoud

Voorwoord 9

- 1 De Verenigde Staten op zoek naar culturele identiteit 11
- 2 Longfellow, Schoolcraft en de Ojibwa 18
- 3 Een indiaans heldendicht 23
- 4 De literaire indiaan 30
- 5 Volkspoëzie 35
- 6 Hiawatha en de Kalevala 41
- 7 Gezelle en Hiawatha 48
- 8 Dvořák en Hiawatha 55
- 9 Hiawatha volgens Jung 59
- 10 Literatuur, mythologie, ideologie 63
- 11 De wroeging van de overwinnaar 67
- 12 De ironie van de geschiedenis 71

Noten 75

Literatuur 81

Personenregister 85

Illustratieverantwoording 87

Voorwoord

Toen ik op mijn zestiende *The Song of Hiawatha* ontdekte in de bewerking van Guido Gezelle, was ik direct gegrepen door het ritme van de verzen, de welluidende Vlaamse woorden en de indiaanse wereld die erin werd opgeroepen. Indianen kende ik natuurlijk wel uit indianenboeken en Wild West-verhalen, maar op een heel andere manier dan in dit lange epische gedicht. Later ging ik antropologie studeren en werd vertrouwd met de wetenschappelijke benadering van indiaanse culturen en weer later raakte ik geboeid door de geschiedenis van de beeldvorming ten aanzien van Amerika, waarbij antropologie, wetenschapsgeschiedenis, ideeëngeschiedenis en cultuurkritiek samenvloeiden. Die interesses mondden ten slotte uit in het boek *De Indiaan in ons bewustzijn* (1986). In zekere zin is dit boekje over *The Song of Hiawatha* een voortzetting van en aanvulling op het eerdere boek.

Door zijn *Song* te dichten heeft Henry Wadsworth Longfellow – toen al de bekendste dichter van de Verenigde Staten – een nationaal epos gecreëerd, waaraan de jonge republiek behoefte had omdat ze begonnen was een eigen culturele

identiteit te ontwikkelen ter onderscheiding van die van Europa. Hij slaagde erin een poëtische vorm te geven aan de mythische verhalen van de Ojibwa-indianen, waarmee hij de held Hiawatha en zijn indiaanse wereld literair respectabel maakte. In zijn dichten was hij behalve door de Europese romantiek ook beïnvloed door het Finse epos de *Kalevala*. Zijn lange gedicht werd in korte tijd in eigen land erg populair, maar ook daarbuiten; spoedig werd het in vele talen vertaald. Zoals de Amerikaanse schilders in die periode de landschappen van New England schilderden zodat de blanke kolonisten zich de ruimte van hun nieuwe wereld geestelijk en emotioneel eigen konden maken, zo konden de kolonisten dankzij Longfellow's epische gedicht de indiaanse wereld en het indiaanse verleden in hun cultuur incorporeren. Pas sinds enkele eeuwen gevestigd in een voor hen onbekende wereld, lukte het de kolonisten in de Amerikaanse samenleving daardoor hun eigen aanwezigheid te verbinden en te verzoenen met die van de oorspronkelijke bewoners en het allochtone te grondvesten op het autochtone.

T.L., december 2012

I

De Verenigde Staten op zoek naar culturele identiteit

In 1853 schilderde Asher Durand een groot doek dat hij *Progress* noemde (maar dat ook wel bekendstaat als *The Advance of Civilization*). Het werk stelt een bebost en weids landschap voor, waarin een groot meer of een zee-inham zichtbaar is. Aan de oevers staan huizen en in de verte roken schoorstenen. Op de voorgrond drijven boeren vee voor zich uit en zien we een door paarden getrokken volgeladen kar. Een recensent uit die tijd besprak het doek lovend: ‘Het is louter Amerikaans. Het vertelt een Amerikaans verhaal, geportretteerd met echt Amerikaanse gevoelens door een toegewijde en serieuze navorser van de Natuur.’¹

Enkele decennia nadat de Amerikaanse kolonies aan de Oostkust zich onafhankelijk hadden verklaard van Engeland, begon zich een specifieke Amerikaanse cultuur te ontwikkelen met een eigen (schilder)kunst en literatuur en dus met inheemse thema's en toon, verschillend van de Europese tradities. Een van de velden waarin zich, ongeveer tussen 1825 en 1850, een nieuwe Amerikaanse identiteit begon uit te drukken, was de landschapsschilderkunst, met name die

van de Hudson River School met vertegenwoordigers als Thomas Cole, Durand en Frederic Church. We dienen daarbij te beseffen dat een landschap bepaald meer is dan de afbeelding van een geografische en topografische werkelijkheid. Het heeft een esthetische maar ook een morele en zelfs mythische dimensie. Dergelijke landschappen speelden een belangrijke rol in de mentale toe-eigening van het nieuwe continent door de van oorsprong Europese bevolking. In en via de landschapsschilderkunst voltrok zich een soort ‘amerikanisering’ van de ruimte die pas toen emotioneel en geestelijk werd verkend en eigen gemaakt.

Durands schilderij geeft een indruk van de dynamiek die de voormalige kolonies ontwikkelden, die op dat moment in volle demografische, industriële en economische opkomst waren. Het grondgebied van de jonge republiek werd bijna verdrievoudigd met de aankoop van ‘Louisiana’ (1803) – het latere Midden-Westen – van Frankrijk, en de annexatie van een fors gedeelte van Mexico (het huidige Zuidwesten, dus de staten Texas, Arizona, New Mexico et cetera) na de door de vs gewonnen oorlog van 1846-1848. Door natuurlijke aanwas en sterke immigratie groeide de bevolking van 1,2 miljoen in 1750 naar ruim 5 miljoen in 1800, 13 miljoen in 1830 tot ruim 23 miljoen in 1850. De in Groot-Brittannië begonnen industriële revolutie liet, meer nog dan in de oude wereld, in de nieuwe wereld haar revolutionaire consequenties zien. In het bezit van een ogenschijnlijk onbegrensde voorraad grond en grondstoffen, een snelgroeiende bevolking en een heel praktisch gerichte intelligentie streefden de Amerikanen al spoedig het moederland voorbij in productiviteit, mate van mechanisering en uitvindingen.

De Amerikaanse schilders beseften terdege dat ze in hun afgebeelde landschappen nauwelijks sporen van het verleden – laat staan middeleeuwse of antieke ruïnes – konden tonen omdat hun wereld nog pas recent door blanken werd bewoond. Slechts enkele plekken herinnerden aan de pas gestreden vrijheidsstrijd tegen de Engelsen en enkele rotsen of rivieren hadden misschien al hun legenden, maar voor het overige moesten ze hun associaties zoeken in het heden en vooral in een veelbelovende toekomst. Zoals Cole het formuleerde in een essay over natuurschoon in Amerika: ‘... waar de wolf rondzwerft, zal het ploegijzer glinsteren; op de grijze rotsen zullen tempel en toren verrijzen – machtige daden zullen verricht worden in de wildernis die nu nog ongebaand is; en nog ongeboeren dichters zullen het land gaan verheerlijken.’² De Fransman Alexis de Tocqueville, een scherpzinnig observator die in die tijd de jonge republiek bereisde, noteerde ergens:

In Europa denkt men vaak aan de wildernissen van Amerika, maar de Amerikanen zelf denken er nauwelijks aan. (...) en ze ontdekken om zo te zeggen de prachtige wouden die hen omringen pas op het moment waarop ze vallen onder hun bijlslagen. Hun oog is gevuld door een ander schouwspel. Het Amerikaanse volk ziet zichzelf dwars door die wildernissen heen marcheren, terwijl het de moerassen ontwaart, de rivieren in hun loop verbetert, de woestijnen bevolkt en de natuur temt...³

Het sleutelwoord in de twee citaten is ‘wildernis’: Amerika werd ervaren als een (verondersteld maagdelijke) wildernis

waarin de blanken zich een weg baanden, daarin bestaat de 'voortgang van de beschaving'. Het schema dat de zelfbeleving van de Verenigde Staten structureert, hun stichtingsmythe om zo te zeggen, is de transformatie van de wildernis door de civilisatie. Dit is ook datgene waarin Amerika typisch van Europa verschilt en waaruit het elementen kan putten voor zijn culturele identiteit. De wildernissen van de Nieuwe Wereld waren evenwel al bewoond, namelijk door indianen – toen meestal nog 'wilden' genoemd. Op het genoemde schilderij van Durand zien we de wilde natuur en de 'voortgang der civilisatie', maar ook de indianen, al staan ze nogal verdekt opgesteld in de linkerhoek. We zien een drietal gestalten op een rots; ze staan met hun rug naar de kijker toe gewend en staren naar het panorama aan hun voeten. Ter zijde staand bij de blanke dynamiek zien ze vermoedelijk met lede ogen toe bij de inbezitname van hun land door de baardige vreemden uit het oosten. Het tafereel is in hoge mate symbolisch voor de geschiedenis van de vs; het presenteert een soort oerscène en illustreert hun stichtingsmythe.

Het schema van wildernis/beschaving heeft een grotendeels theologische herkomst. Voor de uit Europa uitgeweken puriteinen, die zo'n belangrijke rol speelden in de vroege kolonies, had de wildernis vooral een allegorische betekenis in de wereldomvattende strijd tussen God en Satan en tussen Goed en Kwaad. Ze interpreteerden de Amerikaanse wilde natuur vanuit een Bijbels schema en ze vergeleken zichzelf met het volk van Israël en de Nieuwe Wereld met het beloofde land, waar ze met Gods hulp een nieuw Eden zouden stichten. De wildernis en haar oorspronkelijke bewoners verschijnen als elementen in een goddelijk plan, een beproeving

die God hun oplegt in hun spirituele en morele pelgrimage door de godverlaten wildernissen. Het omvormen ervan door de ploeg, het bouwen van huizen en nederzettingen en het succes van hun vestiging bewijst dat God aan hun kant staat; tegenslagen zijn daarentegen beproevingen. Dit hele religieus-theologisch schema rechtvaardigt tenslotte de toe-eigening van indiaans grondgebied.⁴

Vooraf dankzij de invloed van de Europese romantiek begon dit interpretatieschema in de loop van de negentiende eeuw aanzienlijk te verschuiven. Binnen een zich doorzettend deïstisch of pantheïstisch wereldbeeld werden natuur en wildernis veel positiever opgevat; dit gold vooral in de stroming van het transcendentalisme, vertegenwoordigd door met name Ralph Waldo Emerson en Henry David Thoreau. Niet de steden, maar de bossen, velden en bergen zouden de inspiratiebronnen zijn voor religiositeit; de sublieme stilte en grootsheid van de wildernis zouden de aangewezen plaats zijn voor de godservaring. Voeling hebben met de nog wilde natuur is vitaliserend voor de mens. De wildernis is in zichzelf moreel verheffend en biedt een metafysische ervaring; er dient een harmonische verhouding te heersen tussen wildernis en beschaving. Geest en natuur zijn geen vreemdelingen; de natuur is een ‘metafoor van de menselijke geest’.⁵

Er was dus sprake van een ambivalente verhouding tot de wildernis. Aan de ene kant wist men dat de wildernis onvermijdelijk moest wijken voor de vooruitgang; aan de andere kant was het besef van de verborgen samenhang tussen vooruitgang en vernietiging aanleiding tot een vaag gevoel van spijt of schuld. De Tocqueville noteerde in 1831 bondig in zijn reisverslag: ‘Het is dit bewustzijn van vernietiging,

deze bijgedachte van snelle en onvermijdelijke verandering, dat – voelen we – zo’n speciale trek en een roerende schoonheid aan de eenzame streken van Amerika geeft... Gedachten aan de wilde, natuurlijke grootheid die tot een einde komt, raken vermengd met de schitterende anticipatie van de triomfantelijke mars van de beschaving... Men voelt zich trots ... toch ervaart men terzelfder tijd een heel bittere spijt bij de macht die God ons over de natuur heeft verschaft.’⁶

Dezelfde dubbelheid gold de indianen. Enerzijds meende men dat ze voorbestemd waren te verdwijnen – een ‘vanishing race’ – ten gevolge van de onverbiddelijke gang van de blanke beschaving. Velen vonden dat de ‘enige goede indiaan een dode indiaan’ was, dan konden ze de expansie van de civilisatie niet in de weg staan. Anderzijds waren sommigen niet ongevoelig voor de tragedie van verdrijving en verdwijning die zich voltrok en ervoeren zij een zekere schuld en schaamte. Bestond er geen morele plicht om de indianen een plaats te geven in de nieuwe wereld die ontstond? Om in ieder geval iets te redden van hun erfgoed en het te incorporeren in de Amerikaanse cultuur? Om de herinneringen aan hun leef- en denkwijze levend te houden en daarmee aan de inheemse, oorspronkelijke geest van het continent?

De auteur James Fenimore Cooper gaf als eerste aan Amerika haar literaire identiteit, en niet toevallig vormde het raakvlak tussen wildernis en beschaving het kader van de meeste van zijn ruim twintig romans, die verschenen tussen circa 1820 en 1840. De helft daarvan, vooral de vijf delen van de zogenaamde ‘Leatherstocking’-serie, stonden in het teken van de betrekkingen tussen blanken en indianen in New England (met name de staat New York). De held ervan is de enigszins

verindiaanste Natty Bumpo, bijgenaamd ‘Lederkous’ of ook wel ‘Haviksoog’ en ‘Hertendoder’. De verhalen spelen zich af op de verschuivende grens tussen indianen en kolonisten; de blanke personages zijn avonturiers, pioniers, trappers en woudlopers; van de indianen zijn er zowel ‘goede’ als ‘slechte’. In Coopers romans ‘vond het Amerikaanse woud ten slotte zijn dichter’,⁷ want door zijn beschrijvingen werd de wildernis literair respectabel gemaakt, zoals de schilders waren begonnen haar picturaal respectabel te maken.

Overigens deelde Cooper de overtuiging van de meeste tijdgenoten: het verdwijnen van indianen en wildernis was te betreuren, maar was een noodzakelijk offer aan de vooruitgang. De schrijver was sterk beïnvloed door de Europese romantiek, onder andere door Sir Walter Scott – zelf werd hij spoedig de ‘Amerikaanse Walter Scott’ genoemd – en genoot ook in Europa grote bekendheid. Aan weerskanten van de oceaan heerste in de eerste helft van de negentiende eeuw een ware Cooper-rage. In Europa volgden de vertalingen en herdrukken van zijn romans elkaar in snel tempo op, ook in Nederland.⁸ Diens boeken beheersten enkele decennia lang de beeldvorming omtrent Amerika; zijn *The Last of the Mohicans* (1826) werd spreekwoordelijk. Toch kende Cooper de indianen nauwelijks uit eigen ervaring; hij baseerde zich hoofdzakelijk op boeken, onder andere op het toen pas verschenen werk van John Heckewelder.⁹ Iets dergelijks gold ook voor de dichter Longfellow, die een generatie na Cooper met zijn *The Song of Hiawatha* het eerste nationale epos in de vs schiep waarin de wereld van de indianen was verwerkt. Hierdoor werd niet alleen de wildernis maar ook de indiaan literair respectabel gemaakt.

Longfellow, Schoolcraft en de Ojibwa

Henry Wadsworth Longfellow werd geboren in 1807 in Portland, hoofdstad van de staat Maine. Al jong bleken zijn belangstelling voor vreemde talen en zijn poëtische talent. Een groot deel van zijn leven was hij docent aan het Bowdoin College en aan de universiteit van Harvard in Boston, het intellectuele centrum van New England. Hij was erudiet, zeer belesen en een polyglot, en ondernam meerdere reizen naar Europa, onder andere naar Engeland en Nederland (waar hij Nederlands begon te leren). Hij publiceerde een grote stroom gedichten, maar schreef ook tragedies en maakte veel vertalingen uit onder andere het Duits, Zweeds en Italiaans. Rond 1850 was hij de bekendste dichter van de jonge republiek, maar ook was hij populair in Engeland en andere landen. Zijn filologische opleiding en Europese oriëntatie verhinderden intussen niet dat hij zich ook voor de indianen interesseerde.

Longfellow had in zijn eigen omgeving nog indianen kunnen meemaken die de oorlogen en epidemieën in New England hadden overleefd. In Boston had hij later een pow-

wow (een indiaans feest met veel dans) gezien van Sioux-indianen en ook een persoonlijke ontmoeting gehad met een Ojibwa-opperhoofd die veel indruk op hem maakte. Deze deed hem een handgeschreven autobiografie in poëtische stijl cadeau. Natuurlijk kende Longfellow ook de 'Leatherstocking'-romans van Cooper, naast enige andere boeken over indianen. Zijn interesse was geen bevestiging, want hij wijdde al vroeg enkele gedichten aan indianen waaruit het besef sprak van de tragedie van een verdwijnend volk.¹⁰ Hij speelde al met de gedachte om een lang gedicht over indianen te maken, een echt 'indiaans epos'. De beslissende ervaring die hem ertoe bracht dat epos ook daadwerkelijk te gaan dichten was het lezen van boeken van Henry Rowe Schoolcraft.

De reisberichten en verslagen van pioniers, missionarissen en zendelingen niet meegerekend zou men Schoolcraft de eerste Amerikaanse etnograaf kunnen noemen. Hij was een wat romantische en idealistische man uit de staat New York die al jong (in 1822) een aanstelling kreeg als ambtenaar voor indiaanse zaken in een nederzetting aan de rivier die het Bovenmeer met het Huronmeer verbindt. Hij was opgeleid in geologie en mineralogie, had aanleg voor talen en bezat belangstelling en sympathie voor de indianen. In de nederzetting waar hij werd gestationeerd woonden blanke trappers, pelshandelaren, kolonisten en soldaten van het plaatselijke fort, omringd door Ojibwa-indianen (ook wel bekend onder de naam Chippewa). Zij spreken een taal die behoort tot de in Oost- en Centraal Noord-Amerika wijdverbreide Algonkin-taalfamilie. Bij de komst van de blanken leefden ze in een uitgestrekt gebied rond het Bovenmeer, in

de staten Wisconsin, Michigan en Minnesota, en ook in Ontario, in het aangrenzende deel van Canada.

De Ojibwa-leefwijze was kenmerkend voor die van de indianen van de oostelijke woudgebieden: ze leefden van de jacht en de visvangst, verzamelden wilde bessen, tapten ahornsap en verbouwden mais en wilde rijst. Een groot deel van het jaar leefden ze in kleine 'bands', en in de zomer verenigde zich een aantal bands tot grotere kampementen: een periode met een intens sociaal leven en veel ceremonies. Al vroeg kwamen de Ojibwa in contact met (Franse) kolonisten en werden zij gestimuleerd om pelzen, vooral van bevers, aan hen te verkopen. Reeds rond 1760 waren de indianen bij de Grote Meren grotendeels afhankelijk van de bonthandel. Van het verkregen geld kochten ze gereedschap, wapens, gebruiksvoorwerpen en zelfs voedsel, waardoor hun traditionele leefwijze begon te vervallen. Doordat de Ojibwa gemakkelijk aan geweren konden komen, breidden ze hun invloedssfeer uit in westelijke richting, waar ze in chronisch conflict met de Sioux verkeerden; de intertribale oorlogsvoering werd in grote gebieden geïntensiveerd.

De Ojibwa kenden een duidelijke vorm van totemisme – iets wat trouwens in heel Noord-Amerika sterk is ontwikkeld – waarbij men veronderstelt dat er speciale betrekkingen bestaan tussen afstammingsgroepen, zoals clans, en bepaalde plant- of diersoorten of natuurlijke voorwerpen. De Ojibwa hadden 21 patrilineaire clans die alle naar dieren waren genoemd (zoogdieren, vogels en vissen), hun 'totems'. Dit woord zelf, dat in de negentiende eeuw in de Europese talen werd opgenomen, is een verbastering van het Ojibwa-woord *ototeman*. Eind achttiende eeuw raakte het begrip in